

Բալայան Վ.Ռ.
ԱՐՑԱՆԸ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհում ժողովրդակազմավորման գործընթացի ավարտից հետո, մ.թ.ա. 3-1-ին հազարամյակներում հանդես եկան առաջին պետական կազմավորումները, որոնց շարքում իր ուրույն տեղն ու դերն ունեն Ռփարտունը՝ Վանի կամ Արարատի թագավորությունը։ Նախապես դա փոքր պետություն էր՝ փոփած Վանա լճի ափամերձ շրջաններում։ Այնուհետև այն հզորանում է, հակահարված տալիս Ասորեստանին, և, զենքի ուժով խաղախեցնելով հայկական մյուս իշխանություններին, տարածում իր իշխանությունը գրեթե ողջ Հայկական լեռնաշխարհի վրա։ Մենուա արքայի օրոք(810-786թթ.) սկսվում է Վանի թագավորության հզորության ժամանակաշրջանը։

Նախկինում կարծիքներ կային, որ հյուսիսում Մենուան հասել էր մինչև Արաքսի հովիտը։ 1989թ. օգոստոսի 11-ին երկրաբան Վալերի Իգումնովը Սյունիքի լեռնոտ հատվածներում հայտնաբերել է մի արձանագրություն։ Այն վկայում է, որ մ.թ.ա. 810-805թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում Մենուան ներխուժել է Սյունիք¹։

Հայոց Արևելից զավառների նվաճման հաջորդ փուլը կապված է Վանի թագավորության անենահզոր արքայի՝ Արգիշտի Ա-ի(786-764թթ.) անվան հետ։ Արգիշտի Ա-ի Կոտայքում գտնված ժայռափոր արձանագրության մեջ խոսվում է Ջառ քաղաքի մասին²։ Այն համընկնում է Արցախի միջնադարյան Ծար մելիքանիստ ավանի և ներկայիս Զարվաճառի Ջառ գյուղի հետ։ Ասածը հիմնավորվում է նաև Հովհաննես Կարազյոզյանի Արգիշտի Ա-ի Խոռխոռեան տարեգրության մոր մեկնությամբ, որտեղ նա հավաստի փաստերով ապացուցում է, որ հաղթող արքան հասել է Ջառ գյուղից ոչ շատ հեռու գտնվող Բաղինք արքունականը, Զերմաջուրը(Խոտիսու)³։ Վերոհիշյալ հեղինակի կարծիքով 1956թ. Արին Բերդում բացված շինությունը, որ կոչվում է սուսե⁴, համընկնում է Արցախի Մարտունու շրջանի Սոս և Քաշաթաղի շրջանի Սոս գյուղերի հետ։ Շատ հնարավոր է, որ Սոս գյուղի շրջակայքում եղել է ուրարտական շրջանից մնացած որևէ սուսե(տաճար)⁵։

Վերոհիշյալ փաստերը վկայում են, որ Արցախը Արգիշտի Ա-ի կառավարման տարիներին ներառված է եղել հայկական պետականության կազմում։

Միաժամանակ ընդգծենք պատմագիտության մեջ տիրող այն կարծիքը, որ Արցախը նվաճվել է Սարգուրի Բ-ի օրոք⁶, անընդունելի է։ Սարգուրի Բ-ի կառավարման տարիներին (764-735թթ.) մաքրագործվեցին Վանի թագավորության սամանները։ Նա

վերանվաճեց իր հոր կողմից նվաճված տարածքները, այդ թվում նաև Արցախը։ Այդ առթիվ Սարգուրի Բ-ն Վարդենիսի Ծովակ գյուղի մոտ հայտնաբերված սեպագիր ժայռափոր արձանագրության մեջ պատմում է, որ ուրարտական զորքը հաղթականորեն անցել էր Սևանա լճի ողջ արևմտյան ափի երկայնքով, նվաճել Ռեխիլուխի երկիրը և, այնուհետև, լճի հարավ-արևմտյան ափին հաղթանակ տարել Տուլիխու, իսկ հարավային ափին Արևուկիին երկրի նկատմամբ՝ հասնելով մինչև Ռփրտեխինի⁷։

Սևանի ափին, Ծովինար գյուղում հայտնաբերված մեկ այլ արձանագրություն վկայում է, որ Սարգուրին նվաճել է 23 թագավորություններ, որոնց շարքում հիշատակվում են՝ Ադախունը, Ռեխիլուխին, Լուերուխին, Արևուկիին։

Բ.Պիատրովսկին գտնում է, որ Ռեխիլուխի աշխարհն զբաղեցրել է Սևանի արևմտյան ափը, իսկ Ադախունին՝ հարավային ափի արևելյան մասը։ Հետևապես Սարգուրին Սևանի հարավային ափով շարժվել է դեպի արևելք։ «Լճի կողմից բնական ոչ մի արգելք չկա՝ շարժվելու համար դեպի արևելք, ընդուպ մինչև Լեռնային Ղարաբաղը, որը կապված է եղել Հայաստանի հետ»⁸։

Որ «Ռփրտեխեն» կամ «Ադախունին» նույն Արցախն է, վկայում են նաև Սարգուրի Բ-ի նույն արձանագրության մեջ հիշատակվող Արցախի զավառների, բնակավայրերի և գետերի՝ Հարվաճ, Պարծկանք, Պիանք, Փիշի, Տրուու, Կուրական անունները⁹։

Սարգուրի Բ-ի կողմից Փանձաղառ տարեգրության արձաններից մեկում մ.թ.ա. 741թ. տեղի ունեցած դեպքերի կապակցությամբ և Ռուսա Ա-ի Ծովինարի ժայռափոր արձանագրության մեջ հիշատակված է Ադախունի տեղանունը¹⁰։

Աղախ տեղանունը հիշատակված է նաև հետագա ժամանակների հայկական աղբյուրներում. «...գնաց ի կողմ հաչենոյ, Տանձեաց և Աղախայ կրկին անգամ»¹¹:

Արդախ բնակավայրը գտնվել է Արցախի հաչեն գավառում, որը հանդիպում է միջնադարյան հայ պատմագրության էջերում՝ Անանիա Ա Մոկացի(946-968թթ) կաթողիկոսի մասին եղած վկայության մեջ. »Եւ հասեալ ի գաւառն հաչենոյ ընդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գրիգոր եւ տարեալ իջուցանէ ի տան իւրում: Եւ ժողովէ զամենայն իշխանս աշխարհիս եւ զգլխիսկոպոսունս եւ զվանականս ի տեղին, որ Արդախն կոչի...»¹²:

Արդախը հիշատակվում է նաև Գանձասարի՝ 1467թ. վիճագիր արձանագրություններից մեկի մեջ¹³: Ամենայն հավանականությամբ, Աղախ-Արցախ մեկ բնակավայրի անունը հետագայում տարածվել է ողջ նահանգի վրա:

Սարգուրի Ա-ից հետո Ռուսա Ա-ն (մ.թ.ա.735-713թթ.) իշխանության գլուխ անցավ քաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում: Ասորեստանը գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին: Նման իրավիճակում Ռուսա Ա-ն, խելամտորեն զմահատելով ստեղծված կացությունը, ձեռնպահ մնաց Ասորեստանի արմատական շահերը հարավում շղջափելուց:

Մյուս կողմից, Ռուսա Ա-ն նվաճողական գործողություններ ձեռնարկեց հյուսիսում: Նա կրկին հնազանդեցնում է Սևանա լճի արևմտյան և հարավային ափերին ընկած երկրները, որոնք Սարգուրի Ա-ի մահվանից հետո ապստամբել էին Ռիարտուի դեմ: Այնուհետև, հպատակեցնում է »լճից այն կողմ«, այսինքն՝ նրա արևելյան ափերի երկարությամբ ձգված բարձրադիր լեռներում ընկած 19 այլ երկրներ¹⁴, այդ թվում Արցախը: Ռուսա Ա-ի՝ Ծովինարի ժայռափոր արձանագրության մեջ նշված 19 երկրների 3-րդ շարքի 1-ին տեղում հիշատակված է Ծամա տեղանունը¹⁵: Սեպագիր Ծամա երկրանունը պահպանված է Արցախի Չաղրուքի շրջանի այժմյան Ծամձոր գյուղանվան մեջ¹⁶:

Ծովինար գյուղի մոտակայքում Ռուսա Ա-ն թելչեբա աստծու անունով նաև քաղաք է կառուցել¹⁷:

Ստեփանակերտի ու Խոջալուի դամբարանաբլուրներից պեղված նյութերի մեջ տիրապետող են նաև այն նյութերը, որոնք գիտության մեջ կապվում են Ռիարտական թագավորության հետ: Այսպիսի նյութերից մեկը՝ սարդիոնե զարդանախշը, ունի նաև սեպագիր արձանագրություն՝ Ռուսա թագավորի անվան հիշատակությամբ: Սա էլ մի վկայություն է, որ հայկական այդ թագավորության մեջ առկա է նաև Աղախ-Արցախի պարզ հիշատակությունը¹⁸:

Նույն Խոջալուի դամբարանադաշտի թաղումները և հարակից այլ նյութեր, հնագետ Վ.Բելլի կարծիքով, պատկանում են հայերին և աղերս ունեն Չայկական բարձրավանդակի համաժամանակյա հուշարձանների հետ¹⁹:

Ռիարտուի վերջին շրջանի Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված Ռուսա Դ-ի՝ (600-590) թագաժառանգ եղած ժամանակի կնիքով կնքված կավե սալիկներից մեկի արձանագրությունը²⁰ վկայում է, որ Ռուարտուի հյուսիս-արևելյան սահմանը եղել է Կուր գետը:

Փաստորեն վերոհիշյալ ժամանակաընթացքում Ռուարտուն հիմնավորապես հաստատվում է այս հեռավոր լեռնային շրջանում:

1. Յովհաննես Կարազնոզնան, Սեպագիր տեղանուններ Այրարատում և հարակից նահանգներում, Եր., 1998, էջ 85:

2. Կ.Ղաֆադարյան, Պատմահնագիտական դիտողություններ Նոր-Բերդի Լյուրիկյան իշխանության մասին, ՄՍՄԻՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», 1940, հմ. 4-5, էջ 179:

3. Յ.Կարազնազնան, նշվ. աշխ., էջ 121-123:

4. ԷԼԶՊ, էջ 38:

5. Յ.Կարազնոզնան, նշվ. աշխ., էջ 117-118:

6. ՎժՊ, ԳԱ հրատ., հ.1, էր., 1971, էջ 313-314: Բ.Ուրարթյան, Դրվագներ Հայոց արևելյան կողմանց պատմության, էր., 1981: Գր.Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, էր., 1940: Գ.Ա. Меликшвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
7. Գր.Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 186:
8. Б. Пяотовский, Ваяское царство, М., 1954, стр. 92.
9. Յ.Լարիագնոյան, նշվ. աշխ., էջ 40-41:
10. М.В. Никольский, Клинообразные надписи Закавказья („Материалы по археологии Кавказа“, V, М., 1896, стр. XXXI, Գ.Ա. Меликшвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, стр. 180:
11. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Արտանից աշխարհի, էր., 1983, էջ 353:
12. Մտնիփանու Օրբլւնան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 278:
13. Բ.Ուրարթյան, Գանձախար, էր., 1981, էջ 98:
14. Б. Пяотовский, նշվ. աշխ., էջ 32:
15. Տե՛ս՝ Ռուսա Ա-ի Նոր Բայազնետի(Կամն) և Ծովհնարի արձանագրությունները (, 265,266):
16. Յ.Լարիագնոյան, նշվ. աշխ., էջ 139:
17. Գ.Ա. Меликшвили, նշվ. աշխ. էջ 50:
18. Բ. Ուրարթյան, Արցախի պատմություն, էր., 1994, էջ 18:

В. Балаян Арцах в период Ванского царства

Резюме

После образования Ванского царства восточные области Армении – Арцах и Утик были включены в состав армянского государства. Источники свидетельствуют, что Арцах был завоеван не при Сардури II, а при правлении Менуа, и, особенно, Аргишти I (786-764 до н. э.).

В летописях Сардури II (Гандзадур), повествующей о событиях, имевших место в 741 году до н. э., и Цовинарской наскальной надписи, упоминается топоним Адахуни, который созвучен с наименованием Арцах.

Археологические материалы из раскопок курганов Степанакерта и Ходжалу ещё раз свидетельствуют о том, что Арцах являлся частью Ванского царства.

Balaian V.R Artsakh in the period of the Van Kingdom

Summary

After formation of the Van kingdom eastern Armenian regions Artsakh and Utik became parts of the Armenian State. Sources testify that Artsakh was conquered not under Sardury II, but during the reign of Menua, and especially Argishty I (786-764 B.G.)

The annals of Sardury II (Gandzadur) as well as the annals of Russa I (Tsovinar), describing the events taken place in 741 B.G., mention the toponym Adakhuny which sounds like the appellation Artsakh.

The date of archeological excavations of burial-mounds in Stepanakert and Khodzjaly witness once more that artsakh was a part of the Kingdom of Van.